

FÜGGELÉK

Az Intézetről Szemelvények az önéletrajzból¹

1955–1956. október 23.

Már tartottak a *Szabad Nép*-láadás körüli viharok, amikor egy ízben Gimes Miklós azt mondta nekem: „Nem való neked a politika. Inkább menj el kutatónak, az jobban illik hozzád.” Még a helyszín is előttem van, ahol ezt a tanácsot adta, a páternoszter előtt álltunk mind a ketten, egy kínos értekezlet után.

... amikor másokkal együtt engem is eltávolítottak a munkahelyemről, alkalom kínálkozott a pályamódosításra. Megragadtam az alkalmat. Nemrég alakult meg a Közgazdaságtudományi Intézet, amelynek vezetője az a Friss István lett, aki korábban, a pártközpont államgazdasági osztályának vezetőjeként instrukciókat adott nekem, s évek óta jól ismert. Kértem, hogy az ő intézetébe vegyenek fel.

Intézeti karrierem azzal kezdődött, hogy eléggé látványosan lefokoztak. Magas szerkesztőségi pozíciómat elvesztése után a lehető legalacsonyabb intézeti beosztást kaptam: „segédmunkatárs” lettem. Béréként egykori szerkesztőségi fizetésem 40%-át kaptam meg.* Korábban nagy és szép dolgozószobám volt, most olyan szobába kerültem, amelyben hárman voltunk.

Igaz viszont, hogy szobatársaim okos, érdeklődő és – hozzám – igazán barátos emberek voltak, Erdős Péter és Hoch Róbert. Amíg velük egy szobában ültem, nem volt könnyű a munkára koncentrálni, mert ezekben a különös, izgatott hónapokban ők inkább beszélgetni akartak.

Szellemi impulzusok

Nemcsak a szobatársaimmal, hanem más intézeti kollégákkal is sok érdekes és gondolatébresztő beszélgetést folytattam. Az intézet 1956 elején a Nádor utca 7-be költözött, az Ybl tervezte szép neoklasszicista épületbe, ahol most az Akadémia irodái vannak. A második emeleten kapott szobákat Nagy Tamás osztálya, ahova én is tartoztam. Itt dolgozott Máriás Antal, akit a külkereskedelmi hatékonyságról Liska Tiborral közösen írott cikke^b tett fiatalon ismertté, s aki később az egye-

¹Azoknak a részeknek a válogatását közöljük, amelyekben Kornai János a Közgazdaságtudományi Intézettel kapcsolatban ír. Feltüntetjük a könyvfejezetek alcímeiben szereplő évszámokat és a szöveghez szorosan kötődő csillagos lábjegyzeteket. Mivel sem a hivatkozás-, sem az irodalomjegyzéket nem közöljük, ezért a hivatkozásokat *h* betűvel, a hivatkozásokra vonatkozó jegyzetek sorszámát *h* felső indexszel jelöljük. A szemelvényrészek utáni zárójelben található az oldalszámok, ahonnan az idézetek származnak.

*A fizetés kiegészítésére a honorárium kedvéért néhány könyv- és folyóirat-ismertetést írtam. A szerkesztők segítőkészségére vallott, hogy közölték az írásaimat – de csak név nélkül vagy álnéven publikálhattam.

tem gazdaságpolitikai tanszékét vezette. A mellettem lévő szobában ült Csendes Béla, néhány szobával odébb Vági Ferenc, akkor még kezdő agrárközgazdászok. Később Béla az Országos Tervhivatal elnökhelyettese lett, Feri pedig az egyetem mezőgazdasági tanszékének vezetője. Itt volt közöttünk Nagy András, aki nagy egzisztenciális kanyarok után került az intézetbe: magas posztokat töltött be az ifjúsági mozgalomban, politikai gazdaságtant oktatott, majd a Rajk-pert követően egyszer csak építőipari segédmunkássá fokozták le, hogy azután az új szakasz idején visszatérhessen a szellemi pályára. Hoch Róbert, Ausch Sándor, Molnár Ferenc, Bródy András – folytathatnám a neveket, amelyek jól ismertek azok számára, akik nyomon követték a magyar közgazdaság-tudomány fejlődését a következő évtizedekben.

„Gyepsor” – így neveztük az intézetnek ezt a folyosóját, pontosabban szólva, a fiatal kutatóknak azt a csoportját, akik itt dolgoztak.* Összetételét tekintve bizonyos szempontból igen heterogén csoportosulás volt ez. Volt, akit a faluhoz, mást a városhoz kötöttek a gyökerei. Némelyek már korábban is egyetemi-akadémiai munkát végeztek, mások éles pályamódosítás után lettek kutatókká. Mégis, sok mindenben hasonlóak voltunk egymáshoz. Mindegyikünk csalódott a kommunista rend Sztálin–Rákosi-féle változatában, s emberibb és egyúttal hatékonyabb szocializmust szeretett volna látni. Mindegyikünk viszolygott a korábbi politikai gazdaságtan hideg és üres sémáitól, és a *valóságot* akarta tanulmányozni. Egyikünk sem volt, mai nyugati értelemben véve, felkészült közgazdász. Ha közgazdaságtant nem is igen tanultunk egymástól, mindenkit inspiráltak az őszinte beszámolók a tapasztalatokról és a tisztességes szándékú, egymás megbecsülésén alapuló politikai viták. Sokat tréfálkoztunk, ugrattuk egymást – olyan baráti hangulat volt, amellyel nem sok közösségben találkoztam azóta sem. (87–88. o.)

*

Péteri György történész így jellemzi a Friss-intézetben alkalmazott megközelítést (s ezen belül az én munkamódszeremet is): „naiv empiricizmus”.^b A „naivitás” találó jelző. Olyasféle naivítás jellemezte ezt a munkát, mint a naiv festőképet és más ösztönös művészekét. Primitív és romlatlan. Nem tanulta meg a mesterség finom fogásait, s emiatt durva – de talán éppen ezért „hímporos”, üde és őszinte. (98. o.)

*

Olyannyira bízam a változtatás lehetőségében, hogy 1956 tavaszán elvállaltam egy munkacsoport vezetését, amely a párt és a kormány számára összefoglalja az intézetben kialakított reformjavaslatokat. Lehetővé tették, hogy irányítással több belső és külső munkatárs dolgozzék az ajánlásokon. Nagy András, Bod Péter, Rédey

* „Gyepsornak” nevezték a háború előtti magyar faluban a legszegényebbek által lakott körzetet. Veres Péter *Ebéd a gyepsoron* című írásában így ír róla: „A Gyepsor a falu szélén van. Előtte szikes mezőség, amelyen mező helyett liba-, disznó- és tehénganaj van. Utóbbiak persze csak amíg megszáradnak, mert akkor a Gyepsor lakói felszedik tüzelni.” (b) Az idézetet Péteri György (b) tanulmányából vettem át. Péteri szépen, sok érdekes és tanulságos információval alátámasztva írja le a Nádor utcai „Gyepsor” tagjainak életrajzát és a csoport életét.

Aranka voltak a segítőtársaim. Augusztusban tettük le az asztalra a mintegy 120 oldalas anyagot, amely higgadt hangnemben, gondos fogalmazásban, sok konkrét részletre kitérve adta elő a magyar „piaci szocializmus” bevezetésére irányuló javaslatot.^b Az anyag szerényen csak a könnyűiparral foglalkozott, de mondanivalója ennél átfogóbb volt. Úgy tekinthető ez a tervezet, mint az „új gazdasági mechanizmust” bevezető 1968-as reform programjának első nyers fogalmazványja. A reformjavaslat mögött, inspiráló szellemi forrásként, ott álltak Péter György cikkei és az én *Túlzott központosításom*.

Tartalmas és tárgyilagos, az alapgondolatokkal szimpatizáló vita folyt a reformjavaslatról az intézetben, külső szakértők bevonásával. Mind a könyvem, mind az intézeti reformjavaslatot részletesen elolvasta és kommentálta Varga István, az egykori Kisgazdapárt vezető gazdaságpolitikusa, akit 1957-ben a Kádár-kormány a gazdasági reformbizottság vezetésére kért fel. Ugyancsak alaposan tanulmányozta a könyvem és a reformjavaslatot Nagy Tamás, aki akkor az aspiránsvezetők és intézeti felettesem volt, és akit a párt az 1968-as reformot előkészítő bizottság titkári funkciójával bízott meg. Sokan azok közül, akik a könyvem vagy a nyári reformjavaslatot akkor tanulmányozták, később az 1957-es Varga-bizottság és az 1960-as évekbeli Nagy Tamás vezette bizottság tagjai lettek. Biztos vagyok abban, hogy akkori gondolataim erős és tartós hatást gyakoroltak rájuk. Ez a hatás még akkor is tovább élt, sőt erősödött bennük és másokban, amikor én már messze túljutottam a naiv reformer állapoton, és kételkedtem abban, hogy meg lehet-e, meg szabad-e állni a szocializmus felemás reformjánál.

Egykori munkahelyemről, a *Szabad Néptől* megkerestek és felkértek arra: cikk formájában összegezzem a disszertáció és a reformjavaslat fő gondolatait. Véletlen szerencse folytán, váratlanul kitüntetésképpen, ugyanabban a lapszámban, október 14-én jelent meg az írásom, amely hírül adta: Nagy Imrét visszavették a pártba.^b

Közgazdaságtudományi intézeti pályafutásom azzal kezdődött, hogy segédmunkatárssá fokoztak le. Most igazgatóm, Friss István nyilvánosan és hangsúlyosan kiemelte munkám nagy érdemeit, előléptetett tudományos munkatárssá, fel-emelte fizetésem, és prémiummal jutalmazott. Másfél év sem telt el azóta, hogy a *Szabad Néptől* kidobtak, és ismét felfelé ívelt a pályám. (105–106. o.)

1956. október 23–1959

Eltávolítanak az intézetből

Életem sok meghatározó élménye köt a budapesti Nádor utcához. A háború előtt itt volt apám ügyvédi irodája. Mint már említettem, ideköltözött a Közgazdaságtudományi Intézet.* A Nádor utca és a Mérleg utca sarkán futottam össze 1956. november végén az újonnan szerveződő Magyar Szocialista Munkáspárt V. kerü-

*Később itt, a Nádor utcában működött az Országos Tervhivatal, amelyben gyakran fordultam meg matematikai tervezési modelljeink ügyében. Itt kerültünk közel egymáshoz második feleségemmel, Dániel Zsuzsával, aki akkor a tervhivatal munkatársa volt.

leti pártszervezetének titkárával, egy fiatalasszonnyal, akit közös nyaralásból jól ismertem. Beszélgetni kezdtünk. Mint mindenki azokban a napokban, a politikai állapotokat értékeltük. A beszélgetés során közöltem vele, hogy „nem vagyok marxista”. Hangsúlyoztam, hogy ezt nem súgva, „magánemberként” mondom neki. Kérem, hogy kerületi párttitkári minőségében vegye tudomásul a bejelentést.

Miért mondtam ezt el ennek a barátságos és jóindulatú asszonynak? Bizonyára dühből, daczból. El akartam magamat határolni azoktól, akik – alighogy felocsúdtak a forradalom élményétől – siettek újra helyezkedni. Ugyanezt a bejelentést a marxizmus megtagadásáról többeknek elmondtam az intézetben is. Ott ekkoriban kezdődött a párt újraszervezése. A volt párttagok korábbi tagsága automatikusan megszűnt. Aki újra párttag akart lenni, annak kérnie kellett a felvételét. Egykori szobatársaim, Erdős Péter és Hoch Róbert kezdték el a szervezést. Bejelentettem, hogy nem lépek be. Rövidesen az intézethez is eljutott a kerületi párttitkárnak tett közlésem. Egyszer s mindenkorra felvették a káderlapomra: Kornai János deklaráta önmagáról, hogy nem marxista. A marxizmus elvetése nem minősült különösebb véteknek Varga Istvánnál, Theiss Edénél vagy Rácz Jenőnél, akiket eleve „polgári közgazdászként” tartottak számon. Velük ellentétben én nem „pogány” voltam, hanem előbb „eretnek”, majd „hitehagyott”. Egyszer már a tudás birtokában voltam, és elárultam azt. „Öspártonkízülinek” lenni – ez elfogadható státus. Az öspártonkízülinél még a hallgatást is barátságos gesztusnak fogják fel a kommunisták. Ezzel szemben az, aki elhagyja a pártot, feladja a marxizmust, az renegát, áruló.

Intézeti kollégáim nagyobb része – ki rövidebb, ki hosszabb habozás után – elszánta magát, hogy újra belép a pártba. Többen közülük fontosnak érezték, hogy előbb bejöjjenek az én szobámba, és elmagyarázzák, miért teszik. Eléggé groteszk helyzet volt ez. Mintha engedélyt vagy lelki feloldozást kértek volna.

Ketten, Nagy András barátom és én, hajthatatlanok voltunk, és elzárkóztunk a belépésnek még a gondolatától is. Nem kívánom ma, 2003-ban aszerint értékelni az embereket, hogy ki volt párttag a Kádár-rendszer alatt, és ki nem. Tudom, hogy volt sok rendes és jóindulatú ember a párton belül is, és akadt sok tisztességtelen és rosszhiszemű a pártonkízüliek között. Visszaemlékezéseimben most 1956–1957 fordulójáról beszélek, egy értelmiségi munkahelyről, ahol egy-két kivételtől eltekintve minden munkatárs a párt tagja volt október 23-ig. A forradalom napjaiban ezen a munkahelyen szinte mindenki rokonszenvét fejezte ki a változások iránt, és szinte senki sem szólt ellenük egyetlen szót sem. Majd a forradalmat leverik a szovjet tankok. *Ezek után* visszaódalogni a pártba – ennek azért akkor különleges jelentősége volt a szememben. A gyors metamorfózis máig leküzdhetetlen kétkedést és bizalmatlanságot ültetett belém az emberi állhatatosság és következetesség iránt.

Lehet, hogy akkor ítélkezéseimben túl szigorú és merev voltam. Bizonyára számos ember maradt őszintén a szocializmus híve. Közülük kerültek ki azok, akik becsületes szándékkal gondolták azt, hogy a pártba visszalépve többet tudnak tenni a dolgok kedvezőbb alakulása érdekében, mintha kívül maradnak. Azt is elismerem, hogy voltak, talán nem is kevesen, akik meg is tartották fogadkozásukat, és

párttagként a reformokért és az ország fejlődéséért küzdöttek. Akkor azonban nem voltam képes elfogadni az effajta gondolkodást. (122–123. o.)

*

1957 végén a pártközpont egy bizottságot küldött ki annak kivizsgálására, hogyan szerepelt az intézet az „ellenforradalom” előtt, alatt és után. A bizottságot Háy László, az egyetem rektora vezette. (Aki egyébként kijelentette: „Amíg én a Közgazdaságtudományi Egyetem rektora vagyok, Kornai itt nem taníthat.”) A bizottság titkára és tótumfaktuma Molnár Endre volt, az a Molnár Endre, aki a legvitriolosabb cikkeket írta ellenem. Kötélhúzás zajlott le a színpalak mögött.* Az egyik álláspont az volt, hogy fel kell oszlatni az intézetet, mint a revizionizmus egyik melegágyát. Friss István és a pártszervezet, főként Erdős és Hoch küzdöttek az intézet megmentéséért. Ahogy ezt a mai pesti nyelv szép magyarsággal mondja: „beáldoztak” kettőnket, Nagy András és engem.**

Friss István kényelmetlennek érezte, hogy maga közölje velünk a határozatot.

Ránk volt bízva, hogy munkahelyet keressünk magunknak. András, aki a külkereskedelem elismert szakértője volt, abba az irányba orientálódott. Én a könnyűiparban kerestem állást. (124. o.)

*

Az elhelyezkedést megkönnyítette a Közgazdaságtudományi Intézet támogatása. Sok történetet ismerek, amelyben a korábbi munkahely „utánanyúlt” a kirúgott embernek, és ha csak tehette, nehezítette a megfelelő új állás elfoglalását. Nem tudtam rekonstruálni, milyen bizalmas telefonbeszélgetések zajlottak le a hátam mögött. Az a benyomásom, hogy ismét megmutatkozott Friss István többléklősége, ezúttal a kedvező oldaláról. Miközben – nem saját kezdeményezésére, hanem

*Az intézet pártvezetősége 1958 tavaszán nyomatékosan tanácsolta az októberi napokban aktívan szereplő munkatársaknak, köztük nekem és Nagy Andrásnak, hogy használjuk fel a júniusra összehívott munkaértekezletet őszinte önkritikára. Határoljuk el magunkat az „ellenforradalomtól”, Nagy Imrétől, továbbá deklaráljuk lojalitásunkat az új Kádár irányította vezetés és hűségünket a marxizmus-leninizmus iránt.

Az értekezletre 1958. június 23-án került sor, alig pár nappal a Nagy Imre-perben hozott ítélet nyilvánosságra hozatala után. Több kollégánk igen messzire ment el korábbi nézeteinek visszavonásában, saját tetteinek elítélésében. András és én azonban nem tettünk eleget az ismételt felszólításnak. Mindketten azt határoztuk el, hogy – ha már jóindulatú intézeti barátaink szorgalmazására meg kell szólnunk – politikailag irreleváns közgazdasági kérdésekkel kapcsolatban ismerünk el „tévedéseket”. Saját felszólalásomban általánosságban szoltam néhány mondatot a központi tervezés és gazdaságirányítás jelentőségéről, és arról, hogy munkáimban ezt nem hangsúlyoztam eléggé – ám a politikai önkritika, az októberi forradalom és Nagy Imréék elítélése, a politikai és ideológiai hűségnyilatkozat elmaradt. Hasonlóan szerepelt András is. Ez a magatartásunk (ahogy az intézetben maradt egyik-másik kollégánk később jellemezte: „makacskodásunk”) is közrejátszhatott abban, hogy éppen kettőnket távolítottak el az intézetből.

**Nagy Tamás visszaemlékezéseiben így jellemezte a pártvizsgálatot: „Gennygócnek nyilvánították az intézetet, és hát kirúgtak egy csomó embert. Friss ugyan igyekezett, és ez, szerintem, javára válik, ezeket az embereket tűrhető állásokban elhelyezni, de azért nem védte meg igazán őket.” (OHA 26. sz. interjú, 133. p. Készült 1986-ban.) Az intézetben lefolytatott pártvizsgálatról cikk jelent meg 1958-ban a *Közgazdasági Szemlében*. Teljes név helyett csak K. I. monogrammal írták alá.

Háyéra és Molnáréra – kész volt áldozatul odavetni bennünket, aközben segíteni is akart abban, hogy közgazdászként folytathassuk pályánkat.

1958. szeptember 15-én nehéz szívvel elhagytam az intézetet. (125. o.)

1967–1970

Friss István és közöttem ambivalens viszony alakult ki. Huszonöt évvel volt idősebb nálam; beszűrődött ebbe a viszonylatba némi patriarchális vagy paternalista vonás. Tegeződtünk; ő Jancsinak szólított, én – mint mindenki – Friss elvtársnak.

Kénytelen vagyok itt, az ismétlés terhét vállalva, egy csokorba összegyűjteni azokat az eseményeket, amelyeket már külön-külön érintettem a korábbi fejezetekben. Már a *Szabad Nép*-időszakban Friss közvetítette hozzám a párt gazdaságpolitikájával kapcsolatos információkat és instrukciókat. Amikor a laptól kitétek – ő befogadott, de a minimumra szállította le a fizetésemet. Amikor munkámmal újra kitűntem, ő léptetett elő, és követendő példaként állított az intézet munkatársai elé. Az októberi forradalom idején felhívott telefonon, és rá akart beszélni, hogy álljak ki a rádióban a kommunista párt ügye mellett, amit megtagadtam. A forradalom bukása után a párt szószékéről a marxizmus árulójának kiáltott ki. Nem ő kezdeményezte az intézettől való eltávolításomat, de nem akadályozta meg, hanem végrehajtotta, fegyelmezett pártkatonaként, az eltávolításra vonatkozó határozatot. Viszont segített az elhelyezkedésben, és hozzájárult könyvem angliai kiadásához.

Most visszahívott az intézetbe. És a folytatás? Számos formában kifejezésre juttatta, mennyire becsüli és tiszteli a munkámat. Amikor egy operáció után ott-hon feküdtem, meglátogatott, és megkérdezte, nem akarok-e majd a későbbiekben az utódja lenni az intézet igazgatói székében. (Nem vállaltam.)

Mintha mi sem történt volna

Az intézettől való eltávolítás életem egyik nagy drámája volt. A visszatérés csendben, minden látványosság nélkül ment végbe. Mintha mi sem történt volna... Friss István nem tért vissza a múltba, ahogy az intézet többi vezetője, a kollégák és én sem.

Sokféle gondolat és érzés keveredett bennem. Ekkor már teljes gőzzel folyt az 1968-ban bevezetett „új gazdasági mechanizmus” előkészítése. Egy-két évvel a visszatérésem előtt futólag találkoztam Nyers Rezsővel, aki akkor a Központi Bizottság titkára volt, és a reformmunkát vezette. Csak úgy melleleg megjegyezte: „Ugye tud arról, hogy rehabilitálva van?” Mire azt feleltem: „Honnét tudnék róla? Velem senki sem közölte.” A reform előkészítésében nagy számban működtek közre olyanok, akik 1956–1957 körül olvasták a könyvemet, akik részt vettek a könyv és az 1956 nyarán készült reformjavaslatunk vitáján, vagy akikkel annak idején beszélgettem a témáról. Biztos voltam abban, hogy gondolataim hatottak rájuk. Mégis, soha senki, sem szóban, sem írásban nem említette ezt a hatást. Friss István sem tért vissza arra, hogy most – az éppen érvényes pártvonalat követve – támogatja azt a reformot, amelynek úttörőit, köztük a legélesebben engem, pár évvel korábban a párt nevében megbélyegzett. (210–211. o.)

*

Bizalom és türelem

Az alábbiakban megpróbálom felvázolni, mennyire éreztem bizalmat kollégáim iránt. Ebből az elemzésből kihagyom azokat, akikhez 1967 előtt is szoros baráti szálak fűztek: Nagy Andrást, akivel együtt távolítottak el az intézettől, és akit 1973-ban ugyancsak visszahívtak, Rimler Juditot, akinek felvételét én kezdeményeztem,^{*} és Tardos Mártont, akivel 1956 körül kerültünk közelebbi barátságba, és aki az 1970-es évek végén lett az intézet munkatársa. Most csak azokról a kapcsolatokról szólok, amelyek az intézet többi munkatársához fűztek.

Amikor visszatértem az intézetbe, a nyomasztó bizalmatlanság tartott vissza olyan beszélgetésektől, amelyek közvetlenül érintettek volna politikai kérdéseket. Még elevenen élt bennem azoknak a kihallgatásoknak az élménye, amelyeken kiderült: egy közeli barátom elmondta vallatónak a dolgozatához fűzött, ideológiai töltésű megjegyzéseimet. Nehezen tudtam szabadulni a gondolatától: hátha az, akivel most beszélek, ugyanazt teszi majd.

Munkatársaim is megérezték ezt a távolságtartást. A később fiatalon elhunyt Farkas Kati, akivel akkor már egy-két éve együtt dolgoztunk, és kölcsönösen megszerettük egymást, egyszer szelíd tekintettel, kissé szemrehányóan rám nézett, és azt kérdezte: „Mondd, János, miért vagy olyan bizalmatlan velünk szemben?” Beszélgettünk; próbáltam érzékeltetni, mi idézi elő bennem ezt az érzést. Nem is az a lényeges, milyen észérvek hangzottak el, hanem az, hogy milyen hatást tett rám a beszélgetés hangulata. Egy kissé kezdtem felengedni azokkal szemben, akikről azt éreztem, hogy nem élnének vissza a bizalmammal. Ez az oldódás azonban lassan, fokozatosan és a legtöbb esetben csak részlegesen ment végbe bennem.

Később sem fordult elő, hogy spontán módon, magamat elengedve, teljes kitérüléssel elmondtam volna, mondjuk azt, hogyan vélekedem egy aznapi fontos politikai hírről – anélkül, hogy meg ne gondoltam volna, kivel beszélek. Erős önkontroll alatt tartottam magam. Mindenkit egyenként, saját személyisége, írásai, szavai és cselekedetei szerint értékeltam magamban – és eszerint adagoltam, szűkösen vagy bőkezűbben, a bizalmamat. „Ne tékozzd bizalmadat” – írta József Attila.^b Én aztán igazán nem tékoztam!

Ha a környezetemben lévő kollégákra és különösen a fiatalokra befolyást gyakoroltam, az nem politikai nézeteim kifejtése útján történt, hanem másféle hatások révén. Látták munkatílusomat, a beszélgetésekben megismerték szakmai igényeimet, írásaimból megtanulhatták intellektuális orientációmat – aki nyitva állt ezekre az impulzusokra, az képes volt azokból sok mindent befogadni.

Ahogy múlt az idő, úgy nőtt azok száma, akikkel szívesen beszélgettem. Néhány év elteltével lehetővé vált, hogy egy-két munkatársat hozzak az intézetbe. Később csoportvezetővé léptettek elő, s néhány fiatal kutató közvetlen irányítással

^{*}1959-ben, könnyüipari „száműzetésem” idején, lehetőséget kaptam arra, hogy egy segítőtársam legyen a kutatásban. Azt kértem egyetemi ismerőseimtől, hogy a legjobb hallgatójukat kaphassam meg. Ez volt Rimler Judit, kutatói pályafutásom első „kutatási asszisztense”, aki később elismert kutatóvá nőtte ki magát. Amikor munkahelyet változtattam, mindig azon voltam, hogy Jutka is átjöhhessen ugyanarra a munkahelyre, ahol én dolgozom.

végezte munkáját. Az egyetemen tanítottam a Gács János–Lackó Mária házaspárt. Felajánlottam, hogy egyikük átjöhetne a Közgazdaságtudományi Intézetbe; két státust nem tudtam szerezni. Ők döntöttek úgy, hogy Mari kerüljön hozzám. Ugyancsak egyetemi tanítványom volt Szabó Judit. Simonovits Andrást, aki akkoriban végzett matematika szakon, Lipták Tamás ajánlotta. Egy későbbi időszakban Laki Mihály is a csoport tagja lett. Kapitány Zsuzsa, aki eredetileg középiskolai matematikatanár volt, először számítástechnikusként dolgozott egy másik intézeti kollégával, és amikor áthívtam hozzánk, kezdetben nálunk is hasonló munkakört látott el. Később fokozatosan átképezte magát közgazdászkatatónak. A felsoroltak valamennyien – hozzám képest – fiatalok voltak. Nem volt a csoport tagja, de kutatóként a mi társaságunkban dolgozott egy velem azonos generációhoz tartozó, eredetileg matematikus képzettségű munkatárs, Martos Béla is.

A Kornai-csoportot persze elsősorban a közös munka, a hasonló szakmai fel fogás kötötte össze.* (Erről majd a következő fejezetben lesz szó.) Ezen túlmenően ugyanakkor emberi rokonszenv és barátság is összefűzött bennünket. Ahogy említettem már, sohasem elégített ki az, ha csak és kizárólag a munka kapcsolt azokhoz, akik a környezetemben vannak. Így volt ez a *Szabad Népnél*, így alakult ki most az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében, s később ez zajlott le a Harvard Egyetemen is. Lehet, hogy ez nem eléggé hatékony és professzionális módja a munka megszervezésének, és hogy visszatart a kizárólag munkakritériumok szerint alakított alá-fölérendeltségi viszony kiépítésétől. Mégsem bánom kialakult szokásaimat és igényeimet. Számomra az emberi kapcsolat melegsége, a barátság és a bizalom semmivel sem pótolható érték.

Tradícióvá vált, hogy a Kornai-csoport együtt ment el ebédelni, pontosan fél 12-kor. Az igazat megvallva, elsősorban én sürgettem mindenkit a korai kezdésre, mert szeretek korán enni, nem szeretek étteremben várakozni, s ezért arra törekedtem, hogy mi legyünk az elsők, akiket kiszolgálják. Mindig akadt jó néhány munkatárs, aki csatlakozott hozzánk. Az ebéd többnyire nem volt különösen jó, de örömet szerzett egymás társasága, az élénk beszélgetés.

A kollegiális és a baráti viszony sajátos ötvözete jellemezte kapcsolatomat nemcsak azokkal a fiatalokkal, akik az én kutatócsoportomban dolgoztak, hanem másokkal is, akik ezekben az években kerültek az intézetbe. Bauer Tamás, Madarász Aladár, Soós Károly Attila, Major Iván, Köllő János, Pete Péter, Kertesi Gábor, Mihályi Péter – hogy csak néhányat említsek a jóval hosszabb névsorból. Valamennyien figyelemre méltó tudományos pályát futottak be azóta, szinte mindegyikük egyetemi tanár lett. Szerepel a felsoroltak között több olyan közgazdász is, aki hosszabb-rövidebb ideig magas politikai posztot töltött be a rendszerváltás után. Akkor találkoztam velük először, amikor gondolkodásuk formálódni kezdett. Volt, akivel hosszú beszélgetések sorozatát folytattam, volt, akivel kevésbé intenzív volt a kapcsolat. Néhányat a felsoroltak közül az egyetemen is tanítottam. Nemcsak

*Az intézet akkori szervezeti felépítése szerint több csoport működött egymás mellett, mindegyik egy-egy tapasztaltabb kutató irányításával. Itt most ebben a szorosán vett *szervezeti* értelemben használom a „csoport” szót.

intézeti tanulmányait igyekeztem gondosan elolvasni és kommentálni (akkor készült jegyzeteimet még ma is őrzöm), de szóba került közöttünk a kutatás, a gazdasági reform és ezeken túlmenően az értelmiségi élet és az etika számos általános kérdése is.

Számomra igen tanulságosak voltak a csoportom tagjaival és a többiekkel folytatott beszélgetések és tanulmányaik elolvasása. Sok mindent megtudtam a magyar gazdaság működéséről, a közgazdászok közötti vitákról, az ország hangulatáról, a jövőkép alternatíváiról. Frissítő szellemi környezet volt ez, ahová szívesen jártam. A fordított irányú hatásról keveset mondhatok; nem tudom, milyen erős volt az a befolyás, amelyet munkáim és személyes kapcsolataink tettek rájuk – ezt csak ők maguk mondhatnák el. Noha mindegyükkel találkozom időről időre, sőt némelyükkel elég rendszeresen, erről, érthető szemérmességből, nem esik szó.

Szociológusok szakszerűen felrajzolhatnák az intézeten belüli kapcsolati hálókat, csomópontokkal, irányított nyilakkal, az egyes kapcsolatok intenzitását jelző számokkal.

Ez a térkép bizonyára kimutatná, milyen sűrűsödések, klaszterek alakultak ki. A klasztereket különböző tényezők formálták.

Az egyik összetartó, illetve szétválasztó tényező a matematikai módszerek használatának megítélése volt. Ennyiben a magyarországi helyzet ahhoz hasonlított, ami például egy amerikai egyetem közgazdasági tanszékét több évtizeddel korábban jellemezte: a kutatók többsége ódzkodott a matematikai modellek és az ökonometriai elemzés alkalmazásától. Nálunk voltak, akik szinte főbiásan ellenezték a matematika térhódítását, intellektuális szélhámosságnak tartották. A matematikai módszereket használó kutatók között volt egy sajátos összetartás – tekintet nélkül arra, hogy marxisták voltak-e, vagy sem, szimpatizáltak-e a Kádár-rendszerrel, vagy ellenszenvet éreztek iránta.

Mint minden nagyobb szervezetben, nálunk is voltak csoportosulást képző – vonzó vagy taszító – erővel rendelkező kiemelkedő egyéniségek.

A legfontosabb csoportalakító, illetve csoportokat elhatároló tényező a világnézet, a politikai álláspont volt.* Noha az emberek nem tettek deklaratív politikai nyilatkozatokat az intézeten belül, mégis tudni lehetett mindenkiről, hogy milyen nézetek felé húz a szíve. Benyomásom szerint a politikai együvé tartozásnak sokkal nagyobb súlya volt nálunk, mint a nyugati világ szellemi műhelyeiben.

Az intézet kutatóinak összessége, politikai nézeteit tekintve, mindenkor igen csak heterogén volt, megjelent benne a politikai spektrum elég széles sávjának sokféle színárnyalata. Makacs sztálinista egy sem akadt, de dolgozott itt nem is egy régi vágású, a párt dogmáihoz ragaszkodó, konzervatív kommunista. Elég sokan tartoztak a lassan felvilágosodó „reformkommunisták” típusába, akik sok mindenben változtatni akartak: beoltani a rendszerbe kisebb-nagyobb adag piacgazdaságot, több kritikai lehetőséget, némi „demokratizmust” – miközben alapjában véve

*Mivel különböző kritériumok szerint alakultak a kapcsolati hálók, ezek részlegesen átfedték egymást. Egy-egy munkatárs egyidejűleg többféle csoportosuláshoz is kötődhetett, lazább vagy szorosabb kötelékekkel.

magukénak érezték a Kádár-rendszert. És végül ott voltak azok, akik elszakadtak vagy eleve távol álltak a kommunista párttól, és akik éles kritikával tekintettek a hatalmon lévő rezsimre.

Az intézet politikai összetétele változott az idők folyamán, az emberek egy része elment, újak jöttek. Sok munkatárs gondolkodása változott – nem is egy esetben igen lényegesen átalakult – az idők folyamán. Ennek megfelelően módosult a csoportosulások mérete és összetétele. Ám bármelyik időpontot választanánk is ki e dinamikus folyamatból, mindig találunk a politikai meggyőződés alapján szerveződött informális csoportokat. Ezeket közelebbről megfigyelve, elmondható: az egymáshoz közelálló felfogású emberek sokkal több politikai bizalmat tanúsítottak egymás iránt, mint amennyit a más nézetűeknél megengedtek maguknak. Magam is inkább azokkal tartottam személyes kapcsolatot, akiktől nem tartottam vissza a politikai nézetkülönbség.*

Igen, voltak csoportosulások, ám nem voltak lövészárcok, ahonnan éles lövedékek egymásra tüzeltek volna az emberek. Az idősebbek és a középkorúak (magam akkor az utóbbi korcsoportba tartoztam) minden idegszálukban ott hordták 1956 traumáját. Ki-ki a maga világnézete szerint dolgozta fel önmagában, de az közös volt ezekben az értelmiségi nemzedékekben, hogy nem akartak ideológiai-politikai háborút kezdeni egymással. Sajátos *treuga dei* alakult ki a különböző szellemi csoportosulások között: mi nem bántunk titeket, és elvárjuk, hogy ti se piszkáljátok bennünket. *Leben und leben lassen*; élni és élni hagyni. Nyílt, éles politikai összecsapásokra nem került sor.

Hogyan minősítsük ezt az állapotot? Ki-ki fenntartotta elveit, s nem tettünk egymásnak szégyellni való engedményeket.** Ki-ki „házon kívül” folytatta a maga harcát, ha történetesen harcos alkat volt. Ki-ki saját tudományos munkásságában képviselte nézeteit; kifejezésre juttathatta a saját arcukat, ha volt aktuális és közérdekű mondanivalója. A „házon belül” azonban sajátos fajta *tolerancia* kerekedett felül. Ne bántuk egymást, mert ha ebbe belekezdünk, s felbolygatnánk a méhkest, csak még nagyobb sérelmek érnének bennünket kívülről, azok részéről, akik a diktatúra sokkal kíméletlenebb formáitól sem riadnak vissza. Talán ez a tudat – a kívülről leselkedő *közös veszély*, *közös ellenfél* érzete – volt az, ami akkor az egymás iránti türelmet generálta, s amivel manapság oly ritkán, oly kevés értelmiségi közösségekben találkozunk. Az akkori hatalmi viszonyok között az intézetben belül azok voltak védett helyzetben, akik nyílt gesztusokkal a Kádár-rezsim mellé álltak, és akik a marxista elméletet hirdették. Jó érzéssel nyugtázom, hogy ebből a hatalmi

*A magam részéről a Kádár-korszak későbbi, oldottabb szakaszában nem tartottam be mereven a politikai-világnézeti klaszterhatárokat. Volt egy-két kolléga, akiről nyilvánvaló volt, hogy más a meggyőződése, mint az enyém – ennek ellenére barátság alakult ki közöttünk.

**Tisztában vagyok azzal, hogy ezt a nézetemet nem mindenki osztaná. Létezik egy radikális álláspont, amely elfogadhatatlan megalkuvásnak tekinti a Kádár-korszaknak ezeket a helyi „békekötéseit”, és úgy véli, ezek hosszabbították meg a rendszer fennmaradását. Elképzelhető, hogy meghosszabbították – de elviselhetőbbé is tették az egyének életét. Ez az értékelés tulajdonképpen elvezet az alapkérdéshez: elvárható-e, hogy az emberek egyéni sorsuk jobbra fordítását alárendeljék a nagy közösségi célnak – jelen összefüggésben a rendszer mielőbbi leváltásának?

pozícióból sem provokáltak politikai vitákat, nem kezdték „leleplezni” az antimarxista nézeteket, hanem békén hagyták azokat, akik másként gondolkodtak.*

Utólag is elégedetten tekintek vissza arra, hogy – miközben odakint viharos volt a tenger – az intézet aránylag békés sziget maradt. Számomra a kutatás volt a legfontosabb teendő, ami teljes erőbedobást, maximális koncentrációt igényel. Ehhez nyugalom kell.**

Elvetélt intézeti reform

Sokszor utaztam külföldre, mégpedig nemcsak egy-egy konferenciára vagy előadásra, hanem hosszabb tartózkodásra is. Kezdtém *belülről* megismerni, milyen az élet, hogyan folyik a kutatás és az oktatás a legnevesebb nyugati tudományos műhelyekben. Szerettem volna átültetni egyet s mást az ott megfigyelt gyakorlatból a mi intézetünkbe. 1969-ben vállalkoztam arra, hogy két kollégával, Schmidt Ádámmal és Kovács Jánossal együtt reformjavaslatot dolgozunk ki.^b Noha mindhármunk gondolatai megjelentek az elkészült dokumentumban, a legkényesebb, legtöbb vitát kiváltó ajánlásokat én sugalmaztam.

Azt ajánlottam, hogy teremtsünk sokkal szorosabb kapcsolatot az intézeti előmenetel és a publikáció között. A publikációk értékét súlyozni kell. Adjunk nagyobb megbecsülést a külföldi publikációnak, továbbá vegyük tekintetbe a könyv kiadójának, illetve a cikket publikáló folyóiratnak a reputációját a tudományos világban.

Mindez teljesen magától értetődő követelmény volt a nyugati világban.*** Magyarországon azonban korántsem volt általánosan elfogadott. A magyarországi publikálás nem jelentett elég szigorú minőségi vizsgát. Megjelentek színvonalas és tartalmas tanulmányok, de mellettük aránylag könnyen fórumot kaphattak szakmailag igénytelen munkák is. Nagyon kevesen publikáltak Nyugaton, és még ritkábban fordult elő, hogy az igazán rangos folyóiratoknál próbálkoztak volna. Miközben a kezdődő „piaci szocializmus” gazdaságában elismerték: a termék igazi minőségi próbáját az jelenti, ha megállja a helyét a nyugati exportpiacért folytatott versenyben, a kutatás termékeit nem kellett ennek az exporttesztnek alávetni.

Nemcsak a publikációk szigorú nemzetközi minőségi próbája maradt el. A munkatársak egy része éveken át vegetálhatott az intézetben, miközben alig-alig vagy semmit sem publikált. Akit egyszer az intézetbe felvettek, az egy életen át ott ragadhatott akkor is, ha voltak tehetségesebb és termékenyebb kutatók, akik szívesen léptek volna a helyébe.

*Bizonyára volt ebben szerepe annak is, hogy az intézet igazgatói, Friss István, Nyers Rezső, majd Sipos Aladár maguk nem kezdeményeztek politikai tisztogatásokat. Sőt, amikor például Bauer Tamás ellen politikai támadás indult, és „felülről” az eltávolítását követelték, Nyers Rezső, az akkori igazgató megvédte őt.

**A munkahely nyugodt légköre sokat segített nekem egy olyan időszakban, amikor magánéletemben válságos időszakon mentem keresztül. Laky Terézszel kötött első házasságom felbomlott. Amikor 1970-ben, a Yale Egyetemen töltött fél év után visszatértem Magyarországra, hamarosan új, közös lakásba költöztünk Dániel Zsuzsával, második feleségemmel.

***Ott már az ellenkező végtelennel kellett akkor – és kell ma is – küzdeni: a publikációkért folytatott hajszái túlzásai kárt is okozhatnak. Erre visszatérek majd egy későbbi fejezetben.

Még egy problémát kell megemlíteni. Többen azok közül is, akiknek voltak publikációik, nyugati mértékkel mérve igen alacsony hatékonysággal dolgoztak. Noha nem kötötte le energiájuk egy részét a tanítás, mint a nyugati egyetemi közgazdászokét, publikációik száma – még ha pusztán a mennyiségi adatokat tekintjük csak – töredéke volt annak, amit az első osztályú egyetemeken működő, hasonló életkorú nyugati kollégák produkáltak.

Nemcsak a külföldi tapasztalat hatására fogalmazódtak meg bennem az itt röviden összefoglalt követelmények. Saját munkaerkölcsömet és szakmai ambícióimat próbáltam volna megkövetelni másoktól. Ahogy a közmondás tartja: ki mint él, úgy ítél. Szívesen fordítom munkanapom egy kisebbik hányadát beszélgetésre, de az időm nagy részét produktív kutatómunkával szeretem eltölteni. Irritáltan figyeltem, hogyan töltik sokan az órákat- napokat vég nélküli beszélgetésekkel. Igaz, a csukott ajtók mögötti párbeszédnek és viták némiképpen a nyílt közéletet, a szabad intellektuális és politikai diskurzust pótolták, segítették az eszmei tisztázódást, új gondolatokat ébresztettek a résztvevőkben, és új ismereteket terjesztettek. Ám ami ezekben a beszélgetésekben előre vivő volt, menthetetlenül keveredett az improduktív és önisméltó fecsegéssel, és elvette az értékes időt a kutatómunkától.

Az intézet gazdasági vezetője azzal próbált munkafegyelmet teremteni, hogy elkezdte nyilvántartani, ki mikor érkezik az intézetbe, és mikor megy el. Ez a groteszk adminisztratív fegyvelmezés nyilván semmit sem ér. A hajtóerőnek *belülről* kell jönnie. Arra gondoltam, a nyugati tapasztalatot mérlegelve, hogy sok kutatónál a belső motiváció nem független a külső ösztönzőktől, az intézetbe való felvétel, a munkahelyen való megmaradás, a ranglétrán való előmenetel s az intézettől kapott formális és informális elismerés feltételeitől. A javaslat mélyreható változtatásokat ajánlott az ösztönzés és az előléptetés módszereiben.

A reformjavaslat fogadtatása eléggé vegyes volt. Elismerő hümmögés – de igazság szerint a munkatársak többsége nem rokonszenvezett az elgondolással. Volt, aki azzal érvelt, hogy nyugati folyóiratok és kiadók visszadobják azokat a műveket, amelyeket marxisták írtak. (Nem igaz, számos ellenpélda hozható fel.) Mások azt fejtették ki: a Nyugatot nem érdekli, mi történik Keleten. (Nem igaz. A publikáció esélye elég nagy mértékben attól függ, milyen szakmai színvonalon tárgyalja a témát a kutató.)

Ismét mások, főleg négy szemközt, azzal érveltek, hogy ők eléggé messzire jutottak a rendszer kritikájában, de mondanivalójuk nem publikálható legálisan. (Ez már komolyabb érv – és ezzel részletesen foglalkozom majd egy későbbi fejezetben.)

Akkor sem gondoltam azt, hogy a nyugati folyóiratok szelekciós mechanizmusa hibátlanul működjön, s ma még inkább kritikus szemmel figyelem a szerkesztési gyakorlatot. Néha indokolatlanul elvetnek szokatlan gondolatokat felvető, úttörő cikkeket, s ezzel hátráltatják fontos eredmények közlését. Nem ritka az ellenkező előjelű hiba sem. Nem túl értékes munkák átcúsznak a szűrőkön, mert – noha nincs igazán fontos és újszerű mondanivalójuk – konformista módon beleilleszkednek a főáramlat szellemi világába, s átveszik annak stílusát és módszertanát. A gyengeségek és hibák ellenére szoros pozitív korreláció van egyfelől a munkák igazi tudományos értéke és a nemzetközileg rangosnak tartott folyóirat-

ban való közlés között. Ezért utólag is helyesnek tartom, hogy megpróbáltam erősíteni kollégáim körében a tekintélyes orgánumban való publikálás szándékát.

A vitában még egy érvt hoztak fel javaslataink ellen. Miért toljuk ennyire előtérbe a publikációt? Legalább annyira fontos vagy talán még fontosabb, hogy a munkatárs milyen mértékben vesz részt a gazdaságpolitika alakításában, milyen szerepet lát el szakértőként, tanácsadóként, miközben neve természetesen nem jelenik meg a publikált állami és párthatározatok és jogszabályok szövege alatt. Ezzel az érvtel is vitába szálltunk. Igen, a gazdaságpolitikai aktivitás lehet elismerésre méltó és fontos teljesítmény – de nem elég ahhoz, hogy valaki a *tudományos* pályán haladjon előre.

Az előző pontban politikai-világnézeti szempontok szerint elhatárolódó csoportosulások létezését írtam le. Most ez a reformjavaslat keresztbe metszette a politikai klaszterhatárokat, és átcsoportosította a munkatársi gárdát. Szép számmal akadtak, akik helyeselték az általunk ajánlott változtatásokat, mert már maguk is eredményesen publikáltak tekintélyes orgánumban, vagy rokonszenveztek a javaslat szellemével, és azt ambicionálták, hogy a jövőben megjelenjenek munkáikkal a nemzetközi nyilvánosság előtt.* Viszont a javaslatot ellenezték – politikai álláspontra való tekintet nélkül – mindazok, akiknél vagy a tehetség, vagy a szorgalom, vagy az ambíció hiányzott ahhoz, hogy átvegyék a nyugati szakma normáit. Azok, akik nem akartak beállni a tudományos teljesítményt (többé-kevésbé megbízhatóan) igazoló publikációs versenybe.

A reformjavaslat gyakorlatilag elsikkadt. Az intézet nem változtatta meg az általunk ajánlott szellemben saját hivatalos működési normáit és eljárásait. Minden maradt a régiben.

Más kérdés, hogy a munkatársak miképpen döntöttek, egyénileg, saját szakmai életstratégiájukról. Voltak, igaz, aránylag kevesen, akik komolyan és következetesen vállalták a nyugati szakma általi megmérettetést. Ebben a tudatban próbáltak, hol sikerrel, hol sikertelenül, külföldön publikálni, és konferencia-előadásaikkal a nyugati szakma előtt bemutatkozni. A legtöbben azonban nem is neveztek be a versenybe. Beszéltem több egykori kollégával, aki a rendszerváltás után elismerte, hogy nagy hibát követett el. A lemaradást azonban a sokéves vagy évtizedes késés miatt nem lehetett többé behozni. (212–219. o.)

1971–1976

Az adaptáció csikorgó gépezete

1974-ben írtam egy tanulmányt *Az adaptáció csikorgó gépezete* címmel (az alábbiakban röviden *Csikorgóként* említem).^b Ez megelőlegezte *A hiány* számos gondolatát. A tanulmány címe találó. Ám szövegében sok volt még az ügyetlenség, a gondo-

*Számos magyar közgazdász, közöttük jó néhány intézeti kolléga figyelemre méltó publikációs teljesítményt ért el már a reformjavaslat benyújtása előtt, s később tovább nőtt a számuk. Ám a publikációs teljesítmény csak sok évvel a fent ismertetett vita után, fokozatosan került a szakmai minősítés és előmenetel fő kritériumai közé.

latmenet még kiforratlan állapotban volt, a fogalmi apparátus még csak félig volt készen. A *Csikorgóban* az intézetben folytatott vita során néhányan meglátták az immanens értéket, de a munka rossz ízű, durva kritikákban is részesült. Ebben kollégám, Erdős Péter járt elől.

Már többször említettem a nevét. Érdekes beszélgetőpartner volt, amikor először, 1955-ben az intézetbe kerültem és szobatársak lettünk. Egy ideig hozzá voltam beosztva segédmunkatársként. Később eléggé eltávolodtunk egymástól, különösen akkor, amikor ő az elsők között lépett be 1957-ben a pártba, én pedig elzárkóztam ettől. Mindazonáltal barátságos maradt a viszonyunk.

Péter esze úgy vágott, mint a borotva. Marxista képzettsége párosult a nyugati irodalom, elsősorban Keynes alapos ismeretével. Sajátos ötvözete volt a szellemi nyitottságnak, a fennálló politikai és gazdasági állapot kritikus szemléletének és a kommunista eszméhez való feltétlen ragaszkodásnak. Nem is egyszer félreállították, egy időre a pártból is kizárták, ám ő makacsul, mindhalálig kitartott.

Ha egy tanulmány nem tetszett neki, nem egyszerűen megbírálta, hanem a szó szoros értelmében ízekre szedte. Ehhez igénybe vette nemcsak a racionális érvelés, hanem az arrogáns gúny eszközt is. Volt kitől tanulnia ezt a stílust, Marxtól, Lenintől – de ebben talán még a mesterein is túltett. Egyébként nemcsak marxisták között találkoztam ilyesfajta intellektuális szadizmussal, hanem más körökben is. Van, akinek valóságos élvezetet okoz egy másik ember munkájának szétmarcangolása, intellektusának megalázása. Akkor is viszolyogva néztem az ilyen Erdős-féle vérengzéseket, ha más munkáját szemelte ki. Most az én *Csikorgóm* került terítékre.

Túlestem rajta. Akár hálás is lehetnék a kritikaért. Jobb, hogy ezt a félkész munkát nem nyújtottam be könyvkiadónak, és később a jóval érettebb *A hiányt* publikáltam. Ahhoz azonban, hogy a kutató hajlandó legyen munkájának alapos revíziójára, nem kell szellemileg megalázni.* (241. o.)

1990–

Collegium Budapest

A rendszerváltás nyomán lényeges változás történt budapesti munkakörülményeimben. 1955 óta a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének munkatársa voltam, leszámítva azt a kilenc évet, amit az intézettől való eltávolításom után más munkahelyeken töltöttem. 1992-ben meghívtak, hogy kapcsolódjak be a most alakuló *Collegium Budapest* munkájába. A meghívást elfo-

*Felmerülhet a kérdés: miért nem teszem túl magam egy vállrándítással vagy egy kis öniróniával ezen a régi élményen. Nem lennék őszinte az olvasóhoz, ha ezt tenném. Nemrég olvastam D. Draaisma tanulságos könyvét a memória természetéről. Kimutatható, hogy az emberi emlékezet rendkívüli élességgel őrzi meg a megaláztatás élményeit, többnyire sokkal részletesebben és pontosabban, mint a sikerek és örömeik pillanatait. „Úgy tűnik – írja Draaisma (2003) (b) –, mintha a sérelmek kitágulnának a sok más emlék között, vagy még inkább: mintha nem zsugorodnának együtt a többi emlékekkel. Megőrzik eredeti kiterjedésüket, de színüket, zamatukat és élességüket is. Még időskorban is egészen élénkek maradnak – pedig ezt a kiváltságot inkább más emlékek számára tartottuk volna fenn.”

gadtam, és a Collegium egyik alapító munkatársa lettem. Budapesti tevékenységem súlypontja ezzel áttevődött a Közgazdaságtudományi Intézetből az új munkahelyre. Mint minden búcsúzaskor, ehhez a váltáshoz is nehéz érzések társultak. Sok érzelmi szál, barátság, emlék kötött az intézethez, amelynek több munkatársával továbbra is szoros kapcsolatban maradtam.* (396. o.)

*A 11. fejezetben, az intézeti életről szólva elmondtam: kialakult az a tradíció, hogy csoportommal együtt már fél 12-kor elmentünk ebédelni. Az biztos, hogy nem múlt el nyom nélkül sokéves intézeti szolgálatom. Az egykori Kornai-csoport máig ott dolgozó munkatársai továbbra is elsőként, fél 12-kor járnak ebédelni, mégpedig nemcsak akkor, ha alkalmilag meglátogatom őket, hanem a többi napon is.

A beszélgetésben résztvevők

<i>Augusztinovics Mária</i>	az MTA KTI nyugdíjas tudományos tanácsadója
<i>Bauer Tamás</i>	az MTA KTI tudományos főmunkatársa
<i>Fazekas Károly</i>	az MTA KTI igazgatója
<i>Fertő Imre</i>	az MTA KTI tudományos főmunkatársa
<i>Gács János</i>	az MTA KTI tudományos főmunkatársa
<i>Halpern László</i>	az MTA KTI tudományos igazgatóhelyettese
<i>Kovács János Mátyás</i>	a bécsi Institute for Human Sciences munkatársa és az MTA KTI tudományos főmunkatársa
<i>Laki Mihály</i>	az MTA KTI tudományos főmunkatársa
<i>Major Iván</i>	az MTA KTI tudományos tanácsadója
<i>Martos Béla</i>	az MTA KTI nyugdíjas tudományos tanácsadója
<i>Mihályi Péter</i>	a Veszprémi Egyetem és a Közép-Európai Egyetem (CEU) tanára
<i>Nagy András</i>	az MTA KTI nyugdíjas tudományos tanácsadója
<i>Pete Péter</i>	a Budapesti Corvinus Egyetem tanszékvezetője
<i>Révész Gábor</i>	az MTA KTI nyugdíjas tudományos tanácsadója
<i>Simonovits András</i>	az MTA KTI tudományos tanácsadója